

**ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИДА ТАЪЛИМ ОЛИБ БОРИЛАДИГАН МАКТАБНИНГ
БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ОМИЛЛАРИ**

Олимжон Ешимбетов

Тошкент гуманитар фанлар университети ўқитувчиси педагогика фанлари бўйича
фалсафа фанлари доктори PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8055007>

Аннотация. Мазкур мақолада қорақалпоқ синфларида 2-6 синф ўқувчиларининг
боғланишли нутқини ривожлантиришининг назарий ва амалий тавсиялари келтирилган.
Унда бола тасаввурини бойитишга қаратилган дидактик ўйинлар, шеърӣ матнлар,
экскурс мулоқотлар хусусида сўз юритилади.

Таянч сўзлар: нутқ, мулоқот, тасаввур, тафаккур, экскурс, жараён, амалиёт,
педагогика, синтаксис, образлилик, лирик кечинма, яхлитлик, конструктив, дидактика.

**FACTORS OF THE SPEECH DEVELOPMENT OF PRIMARY CLASS
STUDENTS OF THE SCHOOL EDUCATED IN KARAKALPOK LANGUAGE**

Abstract. This article presents theoretical and practical recommendations for the
development of connected speech of students of grades 2-6 in Karakalpak classes. It talks about
didactic games, poetic texts, excursion dialogues aimed at enriching the child's imagination.

Key words: speech, communication, imagination, thinking, excursion, process, practice,
pedagogy, syntax, imagery, lyrical experience, integrity, constructive, didactic.

**ФАКТОРЫ РЕЧЕВОГО РАЗВИТИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
ШКОЛЫ, ОБУЧАЮЩИХСЯ НА КАРАКАЛПОКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Аннотация. В данной статье приведены теоретические и практические
рекомендации по развитию связной речи у учащихся 2-6 классов. Здесь говорится о
дидактических играх, направленных на представление стихотворных текстов, вводных
конструкций, общения

Ключевые слова: Речь, общение, представление, мышление, экскурс, процесс,
практика, педагогика, синтаксис, образность, лирические отступления, целостность,
конструктивность, дидактика.

Ҳар қандай жамият ривожланиши миллий тилни ислоҳ қилиши билан ҳам
белгиланади. Миллий тилнинг ижтимоий-руҳий жараён билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий
этиши, кўп ҳолларда ўзлашган сўзлар эвазига ҳам юз беради. Негаки, бола таълим-
тарбиясида бевосита ўқитувчининг ўрни ва роли аҳамиятли бўлгани боис, уларнинг
нутқини мунатазам равишда ўстириб боришни тақозо қилинади. Қорақалпоқ синфларида
“Ўзбек тили” (Давлат тили) фани ўқувчиларга фақат нутқ ўстириш учунгина ўтилмайди,
балки уларнинг тўғри талаффузини шакллантириш билан биргаликда ёзма нутқини
ўстиришга ҳам қаратилади.

Таълим қорақалпоқ синфларида олиб бориладиган гуруҳларда одатда, ўзбек тили 2-
синфдан ўтилишини инобатга олсак, муаммога аниқ ечим топилгандек бўлади. Айнан
ўқувчилар ўша даврда атрофидаги оламдан жуда кўплаб информацияларни қабул қилишга
мойил бўлади. Бу вақтда ўқувчи мустақил фикрлаш тарзига одатланса, нарс-буюмларнинг

номларини тўғри талаффуз қилса, матнни бехато ёзса, эшитган сўзларини эркин мулоқот давомида эркин қўллашга ўзида куч топади.

Қорақалпоғистонда таълим тизимида – белгиланган расмий тил қорақалпоқ ва ўзбек тилидир. Қорақалпоқ синфларида ўзбек тилига, ундаги сўзларнинг маъноларини ўзлаштиришга эътибор берилса, шундагина мақсадга тўғри мўлжал олинган бўлади. Бунда ўқитувчидан фаоллик талаб этилади. Негаки, ўқитувчи ҳар бир машғулотга тайёрланган вақтида ёш ва синф нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда дастурли режа асосида иш олиб бориш лозим. Масалан, булар қайси шаклда амалга оширилади: биринчидан, ўқитувчи мавзунини аниқ ва пухта режа асосида ташкил қилиши; иккинчидан, мавзуга оид манбаларнинг ишончилигини қайта текшириши; учинчидан, мавзуга оид талаффузи қийин сўзларни ўйин ва кўргазмалилик тарзида юзага чиқариши; тўртинчидан, мавзуга оид луғатлар тузиб ва улар ёрдамида бола хотирасига сингдириб бориши керак бўлади.

Нутқий фаолият билан боғлиқ тадқиқотларда келтирилишича: “Яхши ривожланган нутқ жамиятда кишининг актив фаолиятининг муҳим воситаларидан биридир, ўқувчи учун эса нутқ мактабда муваффақиятли таълим олиш воситасидир. Болани кичик ёшиданок равон гапиришга ўргатиш лозим. Ўқувчилар нутқини ўстириш учун ўқитувчилар ўқувчилар нутқнинг талаффузи, луғати, синтактик қурилиш ва боғланишли нутқини актив ўзлаштиришга ёрдам берадиган метод ва усуллардан фойдаланиши керак бўлади”¹. Дарҳақиқат, келтирилган маълумотда икки жиҳат эътиборимизни жалб қилади, биринчидан, боғланишли нутқ табиатан бола тасаввурларининг ўсиб-улғайиб боришида аҳамият касб этса, иккинчидан, уни тарбия қилаётган муҳит ва оила ўртасидаги алоқа, муносабат, амалга ошади. Айниқса, бола уйда ёлғиз қолган пайтлари, ўзининг истаклари кетидан эргашади, телевизор томоша қилади, ўйинчоқ ўйнайди, расм чизади. Демак, нутқий кўникмани ҳосил қилиш жараёнида болага мунтазам оптимал равишда эътибор қаратиб, унинг нима билан машғул бўлаётганига ота она ҳам қизиқиши шарт. Чунончи, мулоқот, оиладаги муҳит, жонли парвариш, эътибор биринчи галда бола дунёқарашига тез таъсир қиладиган, таъсирчан воситаларни жалб этишни талаб қилади.

Ҳозирги кунда мактабларда ўқитувчининг жонли мулоқоти нутқига техник воситаларни жалб қилиш кўзланган мақсадга эришувга ёрдам беради. Ўқитувчининг синф аҳли билан мунтазам мулоқот қилиши ҳам уларнинг оғзаки нутқини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Бу ўринда сўзловчи кўпинча сўзларнинг содда турини қўллайди, шу орқали бола дунёқарашини чархлаб боради. Оғзаки нутқда такрорланган градация, муболаға ва киноявийлик, қиёслаш методлари, турли маъно кўчимларини ҳам кенг истифода қилиш заруратини юзага келтиради.

Шунингдек, қорақалпоқ синфларининг 5-6-синфларида шеърини матнларни ёдлатиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Катта ёшга қадам қўйган ўқувчи ўз она тилини ўрганганидек, бошқа тилни ўргатишда ҳам қиёсий тасаввурлардан фойдаланади. Булар қуйидаги шаклда олиб борилса натижалли бўлади:

- биринчидан, шеърини матн ҳиссий-эмоционал тасаввурларни ифода қилади;
- иккинчидан, сўз ва унинг маъно қатламларини қайта идрок этишга замин яратади;

¹ Аҳмаджанова М., Маматқулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими. // Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция. -

- учинчидан, жамоавий мулоқот кўпинча англолашган саволларга хос жавоб топишга етаклайди;

- тўртинчидан, нутқий кўникманинг шаклланиши, ўқитувчи режали мулоқотининг натижаларидан дарак беради.

Демак, ўқитувчи шеърий матнни ўзи ифодали ўқиб бериши зарур. У ўқувчига оғзаки етиб боради. Қабул қилиш жараёнида ўқувчининг маълум сўзларни билиб олиши баробарида, унга ўз шахсий муносабатини билдиришга, эркин муомала юритиш малакасини егаллашга ёрдам беради.

Масалан шеърий матнга мурожаат қиламиз:

Жаҳонки муқаддас нени кўрибди,
Барига онасан, эй қодир ҳаёт.
Беш юз йил наридан боқиб турибди,
Нурли бу юзларга нуроний бир зот.

Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, -
Халқим, таъзим этсанг арзигаъ тамом.
Унинг номи билан бирга битилган,
Дунё дафтарида ўзбек деган ном¹.

Боғланишли нутқини шакллантириш учун шеърий матн дастлабки асос вазифасини ўтайди. Мазмуний, ҳиссий англоланган воқелик ва кечинма яхлитлиги ўқувчини нафақат тасаввурга, балки уни теран ўйлашга чорлайди. Ўқувчи жаҳонда Алишер Навоий номининг буюк даҳо эканлигини бир ўқишдаёқ англаши мумкин. Ахборот шаклида таништирилган мазкур байтларда давр нафасини ҳис қилиш қийин эмас. Негаки, тарих ва келажак ўртасидаги дунё манзараси ўқувчида фалсафий-эстетик мушоҳаданинг теранлашувига замин яратади.

Қорақалпоқ синфларида ўқитиладиган табиатшуносликка оид фанларда ҳам ўқувчи нутқини ўстиришга қаратилган талай кўрғазмалар воситалар қўйилган. Айниқса, Орол фожеси билан боғлиқ ранг-тасвир маҳсулотлари ўқувчилар тасаввурида табиатга бола қарашларини шакллантирибгина қолмай, балки уларни бу жараённинг фаол билимдони бўлишга, ички қизиқишларининг янада теранлашувига шароит туғдиради. Булар экскурсия вақтида кўрган предметларини ўқитувчи изоҳлаши ёрдамида гуруҳларга бўлиб, уларни саралаб, синтезлаб таҳлил қиладилар. Бундай ёндашув фақатгина экофожанинг зарарли оқибатларидан дарак берибгина қолмай, уларнинг қандай заминда яшаётганини эслатиб, келажакда бундай офатларни бартараф қилувчи муҳандис бўлиб ҳам шаклланишига ҳавас уйғотади.

Ўқувчилар нутқини уларнинг тафаккуридан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Нутқ тафаккур негизида шаклланиб, такомиллаша боради. Бу педагогик тажрибада синалган ҳодисадир. Қорақалпоқ синфларида таълим олувчи ўқувчиларнинг ўзбек тилида эркин ва бежирим гапира олиши, ёза билиши, мулоқот қилиши асосида сўзларни беҳато талаффуз қилиши кўп ҳолларда ўқитувчининг масалага систематик ёндашувига боғлиқ бўлади.

¹ Орипов А. Танланган асарлар. Сайланма, 1-жилд. –Т., Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. –Б. 56.

Мулоқот – инсон руҳий-маънавий дунёсининг маҳсули. Мулоқот кишилик жамиятининг муҳим асоси. Усиз ҳеч бир ижодий сифат юзага чиқмайди. Ўқувчи ўз талаффузи билан қай даражада масалани ўзлаштириб бораётганини англаб, ўзи ҳақида ўзига баҳо бериб боради. Ўзбек тили дарслари, болалар нутқини, луғат бойлигини бойитишга самарали ёрдам беради, нутқни тузишни ўргатади.

Умуман, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларда ўқувчилар боғланишли нутқини тартибли ташкиллаштириш учун ўқитувчидан масъулият ва матонат талаб қилинади. Зеро, нутқий кўникма, маҳорат, соҳанинг янгиликларидан, педагогик тавсиявий характердаги кўрсатмалардан яхши хабардор бўлиш ҳам яхши самара беради. Зотан, ақлий ва ҳиссий фаолият бир-бирини тўлдирувчи икки инсон хусусиятларидир. Унда киши тажрибаси, характери, муомала маданияти ўз ифодасини топади. Жами унсурлар, тавсиявий характердаги масалалар реал моҳият касб этиб, ислоҳатчилик тамойилларининг натижалчилигини оширишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

REFERENCES

1. Аҳмаджанова М., Маматкулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими.//Молодой учёный №4. Научный журнал. Международная конференция. -.
2. Орипов А. Танланган асарлар. Сайланма, 1-жилд. –Т., Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. –Б. 56.
3. Аминова М.Н., Мажидова М. Тарбия (ота-оналар ва мураббийлар учун энциклопедия) –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2010.
4. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари. Ўзбекистон тилидан доимий 5-анжуман материаллари. –Т.: “Шарқ”, 199.
5. Ғуломов А., Қобилов Б. Нутқ ўстириш машғулоти. –Т.: “Ўқитувчи”, 1995.